

УДК : 376.42: 37.034

До проблеми дослідження формування емоційно-вольової саморегуляції підлітків з розумовою відсталістю

Прокопенко О.А.

Статтю присвячено вирішенню проблеми емоційно-вольової саморегуляції підлітків з розумовою відсталістю. У статті визначено стан розробленості проблеми та підходи до її дослідження; охарактеризовано особливості формування емоційно-вольової саморегуляції у підлітків з розумовою відсталістю, окреслено специфічні причини формування цього виду саморегуляції особистості у підлітка, визначено її компоненти, рівні та показники. Представлено психодіагностичний комплекс дослідження стану сформованості емоційно-вольової саморегуляції підлітків з розумовою відсталістю.

Ключові слова: розумова відсталість, саморегуляція, емоційно-вольова саморегуляція підлітків з розумовою відсталістю.

Статья посвящена решению проблемы эмоционально - волевой саморегуляции подростков с умственной отсталостью. В статье определено состояние разработанности проблемы и подходы к ее исследованию; охарактеризованы особенности формирования эмоционально - волевой саморегуляции у подростков с умственной отсталостью, очерчены специфические причины формирования этого вида саморегуляции личности у подростка, определены ее компоненты, уровни и показатели. Представлены психодиагностические комплексы исследования состояния сформированности эмоционально - волевой саморегуляции подростков с умственной отсталостью.

Ключевые слова: умственная отсталость, саморегуляция, эмоционально-волевая саморегуляция подростков с умственной отсталостью.

The article is devoted to solving problems of emotional and volitional self-regulation of adolescents with mental retardation. The article defines the status of the problem and approaches to its study, describes the features of the formation of emotional and volitional self-regulation in adolescents with mental retardation, outlines the specific reasons for the formation of this type of self-identity in adolescents, to its components, and levels of performance. Presented psychodiagnostic study of complex formation of emotional and volitional self-regulation of adolescents with mental retardation.

Keywords: mental retardation, self-regulation, emotional and volitional self-regulation of adolescents with mental retardation.

Актуальність дослідження емоційно-вольової саморегуляції підлітків з розумовою відсталістю обумовлюється вирішенням нагальної потреби розроблення ефективних технологій розвитку їхньої особистості. Одним із домінантних порушень, що виникає під впливом розумової відсталості, є порушення процесів регуляції емоцій і станів. Упередження руйнівного впливу цього порушення на становлення особистості підлітка можливе шляхом розробки ефективних технологій діагностики стану сформованості та функціонування емоційно-вольової сфери підлітків із розумовою відсталістю.

Одним із альтернативних шляхів розроблення технологій психодіагностики стану сформованості емоційно-вольової сфери особистості підлітків і процесів регуляції цієї сфери є використання методу моделювання. Підґрунтям для створення моделі емоційно-вольової саморегуляції є визначення стану сформованості здатності розумово відсталих підлітків до регуляції емоційних і вольових процесів. Дослідження, що існують на сьогодні, є суперечливими, дискусійними, особливо щодо формування та функціонування саморегуляції, визначення умов і чинників її формування. В численних дослідженнях вітчизняної та зарубіжної психології й педагогіки простежуються тенденції до необхідності формування саморегуляції як найважливішої складової особистості. Встановлено, що від рівня сформованості саморегуляції залежить успішність, продуктивність будь-якої діяльності (Н. Лейтес, А. Файзулаєв та інші). Саморегуляцію діяльності, що впливає на розвиток особистості, досліджував Л. Виготський і його учні. О. Конопкін, Г. Никифоров, О. Осницький, І. Трофимов та інші досліджували прояви саморегуляції в різних видах професійної діяльності. Вирішення проблеми саморегуляції шляхом формування рефлексії особистості розкрито в дослідженнях І. Беха, В. Давидова, А. Зака, Б. Зейгарник, К. Поливанової та інших. Вольова регуляція особистості виступала предметом досліджень Л. Виготського, В. Іванникова, В. Каліна, В. Котирло, К. Левіна, С. Рубінштейна, В. Селіванова та інших. Моральний вчинок як основу саморегуляції визначено в працях М. Савчина, С. Рубінштейн, В. Татенко, В. Ядова, П. Якобсона та інших.

Встановлено, що саморегуляція має складну структуру, яка розкривається через умови, чинники її функціонування, компоненти та рівні формування. Істотною відмінністю саморегуляції підлітків зі збереженим інтелектом і підлітків із розумовою відсталістю є специфіка формування самоконтролю у трудовій діяльності (О. Хохліна), здатність до регуляції власних афектів і почуттів (на чому наголошують Л. Виготський, Н. Королько, В. Лебединський, О. Лурія, Ю. Максименко, Л. Метієва, Н. Стадненко, У. Ульяновка та інші).

В психології проблема саморегуляції досліджувалась в таких основних напрямках: як процесу адаптації особистості до навколишнього світу (В. Антонов, О. Баликін, Л. Виготський, А. Степнов та інші); як процесу зміни систем життєдіяльності особистості (О. Конопкін, А. Семенцов, В. Хмелько та інші); як внутрішньої регуляції поведінки особистості або свідомого управління своєю поведінкою (Б. Зейгарник, Л.

Коган, Е. Мазур, С. Титова, А. Холмогорова та інші).

Виявлення змісту емоційно-вольової саморегуляції здійснювалося шляхом визначення: єдності соціальних і психологічних проявів особистості (І. Дубровіна); взаємозв'язку мотиваційної та регуляторної сфер (В. Котило, С. Суботський, Г. Якобсон та інші); зв'язку саморегуляції з мораллю та інтелектом (В. Чудновський); як системи, що здатна до самовдосконалення (І. Павлов); як специфічної особливості самоконтролю (Л. Виготський, А. Висоцький, В. Іванников, В. Калін, В. Котирло, В. Лебединський, К. Левін, О. Лурія, Ю. Максименко, Л. Метієва, С. Рубінштейн, В. Селіванов, У. Ульяновка, О. Хохліна та інші); як підсистеми регуляції особистості (Л. Аболін, П. Анохін, М. Бернштейн, А. Волков, О. Дашкевич, Б. Зейгарник, О. Конопкін, Д. Леонт'єв, О. Лурія, Ю. Миславський, Ж. Піаже, Є. Хомська, О. Шаров, С. Якобсон та інші); як елементу морального розвитку та вчинку особистості (І. Бех, І. Кон, С. Рубінштейн, М. Савчин, В. Татенко, І. Чеснокова, В. Ядов, П. Якобсон та інші); як елементу рефлексії (В. Давидов, А. Зак, Б. Зейгарник, К. Поливанов та інші); як системно-організованого процесу внутрішньої психічної активності особистості (А. Бандура, О. Конопкін, Є. Пенькова та інші).

Д. Ельконін, О. Запорожець, О. Конопкін, О. Осадько, О. Осницький, У. Ульяновка, С. Чорнобровкіна, Т. Шульга досліджували емоційно-вольову саморегуляцію з позицій діяльнісного підходу. Відповідно до методології цього підходу її структура передбачає сформованість таких складових, як прийняття суб'єктом мети, моделювання значущих умов, створення програми виконавчих дій, системи суб'єктивних критеріїв у досягненні мети, оцінки результатів і прийняття рішення особистістю про корекцію системи діяльності [3, 89]. Саморегуляція визначається часовими межами реалізації, вона зумовлюється конкретним актом поведінки та завершується чітким усвідомленням досягнутого результату. Провідними механізмами емоційно-вольової саморегуляції є: самоконтроль (Г. Никифоров); спілкування та активність особистості (Ю. Миславський); рівень домагань, ціннісні орієнтації, локус контроль, мотивація схвалення, потреба в досягненні успіху (Т. Кириченко); самоспостереження, самооцінка та самозвіт (А. Бандура) [2, 227].

Із позицій функціонального підходу (П. Анохін) емоційно-вольова саморегуляція виконує низку специфічних функцій, що впливають на ефективність функціонування особистості підлітка з розумовою відсталістю [6, 72]. Це функції: контролю; узгодження потреб і дій щодо їх досягнення; переключення емоційної активності шляхом координації дій і поведінки; регуляції активності, дій і вчинків, формування яких у підлітків із розумовою відсталістю здійснюється специфічно. З'ясовано, що емоційно-вольова саморегуляція та специфіка її формування в підлітковому віці не виступала предметом окремих досліджень як в загальній, так і в спеціальній психології. Тому вирішення проблем функціонування емоційно-вольової саморегуляції вимагає виявлення чинників і умов її формування засобами психодіагностики та розроблення технологій упередження та подолання її порушень у підлітковому віці.

Відтак, емоційно-вольову саморегуляцію можна визначити як систему довільної активності підлітка, що формується під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів. Об'єктивні фактори – це соціально-спрямовані стимули впливу на розвиток підлітка (навчально-виховний, корекційно-розвивальний, системно родинного виховання). Суб'єктивні фактори - це стан сформованості когнітивної, емоційної, вольової сфер. Об'єктивні фактори виступають умовами емоційно-вольової саморегуляції. Суб'єктивні вимагають експериментального підтвердження та розглядаються нами як чинники, що складають зміст емоційно-вольової саморегуляції.

Так, у ході експериментального дослідження нами було розроблено структуру емоційно-вольової саморегуляції, яка розкривається через три компоненти (емоційний, вольовий та когнітивний), їх показники та умови.

З метою визначення стану та рівнів сформованості основних компонентів емоційно-вольової саморегуляції підлітків з розумовою відсталістю нами було розроблено психодіагностичний комплекс. Психологічна діагностика з виявлення показників передбачає III напрями. I напрям - діагностика емоційної сфери, що здійснюється за допомогою таких методик: методики «Тестування здатності до розпізнавання емоцій на основі пантомімічних масок обличчя людини» (адаптація М. Лебедевої); методики «Вивчення сприйняття підлітками графічного зображення емоцій» (модифікація Т. Титаренка); методики «Визначення здатності до диференціації емоційних станів» (за В. Матвєєвим); методики «Емоційний диктант» (за О. Тарариною). II напрям - діагностика когнітивної сфери, що здійснюється за допомогою таких методик: методики «Емоційний інтелект» (за Н. Холлом); «Методики діагностики рівня емпатичних здібностей» (за В. Бойко). III напрям - діагностика вольової сфери здійснюється за допомогою таких методик: методики «Проективний апперцептивний тест (РАТ)»; методики «Опитувальник агресивності Басса - Дарки»; методики «Адаптований характерологічний опитувальник Леонгарда – Шмішека»; методики «Хто я?» (за М. Куном).

Таким чином, показниками емоційного компонента є розпізнавання та диференціація емоцій. Когнітивний компонент встановлюється через показники емоційного інтелекту та емпатії. Вольовий компонент визначається через мотивацію, контроль та особистісні риси. Кожен із показників має рівні, за якими уточнюється стан сформованості емоційно-вольової саморегуляції підлітків із розумовою відсталістю.

Виявлення стану сформованості емоційно-вольової саморегуляції здійснювалося відповідно до виділених рівнів: високого, середнього, низького (табл. 1). Високий рівень сформованості емоційно-вольової саморегуляції визначався шляхом отримання високих показників сформованості довільності емоційних, вольових і когнітивних процесів. Середній рівень сформованості визначався шляхом співставлення високих показників розвитку довільності емоційних процесів і середніх показників вольових і когнітивних процесів. Низький рівень сформованості визначався шляхом співставлення низьких показників сформованості емоційних, вольових і когнітивних процесів.

Таблиця 1

Характеристика рівнів сформованості емоційно-вольової саморегуляції

Рівень	Компоненти	Показники	Критерії
Високий	Емоційний	Розпізнавання емоцій	Розуміння, аналіз і співставлення емоційних станів (5-6 емоційних станів).
		Диференціація емоцій	Визначення, оцінка та співставлення емоцій із аналогічними емоціями власного досвіду, вербалізація та аналіз базових емоцій (6 емоцій).
	Когнітивний	Емоційний інтелект	Сформованість провідних емоційних модальностей (радість, страх, гнів), диференціація образу «Я» (прийняття себе та прийняття інших), адаптованість до оточення (адекватність вираження емоції відповідно до ситуації).
		Емпатія	Сформованість спрямованості психічних процесів та їх регуляція, опосередкованість міжособистісних контактів, комунікативних здібностей, усвідомлення співпереживання, здатність до ідентифікації з оточуючими та дистанціювання від них.
	Вольовий	Мотивація	Регуляція емоцій та адекватність їх вираження відповідно до життєвих ситуацій; здатність адаптувати власний досвід відповідно до ситуацій.
		Контроль	Послідовність використання суджень і планування діяльності, соціальна адаптованість, відсутність невротизації та патологічних проявів.
Особистісні властивості		Відсутність акцентуацій, індекс агресивності не перевищує 21±4, сформована здатність до ідентифікації себе.	
Середній	Емоційний	Розпізнавання емоцій	Частково-вибіркове розуміння, аналіз і співставлення емоційних станів (3-4 емоційних стани).
		Диференціація емоцій	Частково-вибіркове визначення, оцінка та співставлення емоцій з аналогічними емоціями власного досвіду, вербалізація та аналіз базових емоцій (4-5 емоцій).
	Когнітивний	Емоційний інтелект	Сформованість провідних емоційних модальностей (радість, страху), часткова та недостатня диференціація образу «Я» (прийняття себе та прийняття інших), недостатня адаптованість до оточення (недостатня адекватність вираження емоції відповідно до ситуації).
		Емпатія	Часткова сформованість спрямованості психічних процесів і недостатня їх регуляція, недостатня опосередкованість міжособистісних контактів, комунікативних здібностей, часткове усвідомлення співпереживання, недостатньо сформована здатність до ідентифікації з оточуючими та дистанціювання від них.
	Вольовий	Мотивація	Часткова, недостатньо сформована регуляція емоцій та адекватність їх вираження відповідно до життєвих ситуацій; несформована здатність адаптувати власний досвід відповідно до ситуацій.
		Контроль	Не достатня та не сформована послідовність використання суджень і планування діяльності, недостатньо сформована соціальна адаптованість, наявність невротизації та патологічних проявів.
Особистісні властивості		Наявність акцентуацій, індекс агресивності не набагато перевищує 21±4, частково сформована здатність до ідентифікації себе.	
Низький	Емоційний	Розпізнавання емоцій	Низький рівень або не сформоване розуміння, аналіз і співставлення емоційних станів (0-2 емоційних стани).
		Диференціація емоцій	Низький рівень або не сформоване визначення, оцінка та співставлення емоцій із аналогічними емоціями власного досвіду, вербалізація та аналіз базових емоцій (0-3 емоцій).
	Когнітивний	Емоційний інтелект	Сформованість провідної емоційної модальності (гніву), недостатня сформованість образу «Я», низька диференціація образу «Я» (прийняття себе та прийняття інших), низький рівень адаптованості до оточення (не сформована здатність адекватного вираження емоції відповідно до ситуації).
		Емпатія	Несформованість спрямованості психічних процесів і низький рівень їх регуляції, не сформована здатність до встановлення міжособистісних контактів, несформованість комунікативних здібностей, низька здатність усвідомлення співпереживання, низький рівень сформованості здатності до ідентифікації з оточуючими та дистанціювання від них.
	Вольовий	Мотивація	Не сформована регуляція емоцій та адекватність їх вираження у відповідно до життєвих ситуацій; несформованість або низький рівень здатності адаптувати власний досвід відповідно до ситуацій.
		Контроль	Несформованість або відсутність послідовності використання суджень і планування діяльності, соціальна дезадапованість, наявність невротизації та патологічних проявів.
Особистісні властивості		Гостре виявлення акцентуацій, індекс агресивності набагато перевищує 21±4, несформована або низький рівень здатності до ідентифікації себе.	

Крім того, виділено основні умови формування емоційно-вольової саморегуляції підлітків з розумовою відсталістю, а саме: формування здатності підлітка до усвідомлення та вербалізації власних потреб і мотивів діяльності; розвиток здібності до вербалізації емоцій та емоційних станів інших людей та вербалізації власних емоцій та станів; формування диференціації образу «Я» підлітка; формування у підлітка самоконтролю за власними емоціями та емоційними станами; формування критичності підлітка у ставленні до інших людей; забезпечення своєчасної та довготривалої психологічної допомоги підлітку з подолання та упередження розвитку в нього невротизації, психопатологічної поведінки та акцентуїтованих рис його особистості.

Підсумовуючи, зазначимо, актуальність і нагальна потреба вирішення цілої низки проблем розвитку підлітків із розумовою відсталістю зумовили дослідження емоційно-вольової саморегуляції як важливого процесу формування особистості в підлітковому віці. Відсутність досліджень проблеми саморегуляції емоцій та волі такими підлітками, і, як наслідок, поява в них депресивних станів, психопатологічної та правопорушної поведінки потребує обґрунтування та розроблення системи психодіагностики стану сформованості емоційно-вольової саморегуляції, розроблення ефективної системи розвитку емоційно-вольової саморегуляції та подолання її порушень засобами корекційних і психотерапевтичних технологій.

Література

1. Петрова В. Г. Психология умственно отсталого школьника / В. Г. Петрова; И. В. Белякова. – М.: Академия, 2002. – 160 с.
2. Прокопенко О. А Особливості емоційної саморегуляції підлітків з порушенням інтелектуального розвитку / О. А. Прокопенко // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: зб. наук. пр. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – № 37 (61). – С. 226 – 229.
3. Спеціальна психологія. Тексти: у 2 част. / [уклад. М. П. Матвєєва, С. П. Миронова]. – Ч. II. – Кам'янець-Подільський: Інформ.-видавн. відділ КПДПУ, 2001. – 140 с.
4. Стадненко Н. М. Нариси з олігофренопсихології / Н. М. Стадненко, М. П. Матвєєва, А. Г. Обухівська. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. – 200 с.
5. Худик В. А. Психология аномального развития личности в детском и подростково-юношеском возрасте / В. А. Худик. К.: Либідь, 1993. – 144 с.
6. Чебыкин А. Я. Теория и методика эмоциональной регуляции учебной деятельности: науч.-метод. пособие / А. Я. Чебыкин. – Одесса: АстроПринт, 1999. – 158 с.

Literatura

1. Petrova V. G. Psychologiya umstvenno otstalogo shkolnika / V. G. Petrova; Y. V. Beliakova. – M.: Akademiya, 2002. – 160 s.
2. Prokopenko O. A Osoblyvosti emociynoyi samoreguliaciyi pidlitkiv z porushenniam intelektualnogo rozvytku / O. A. Prokopenko // Naukovyj chasopys NPU im. M. P. Dragomanova. Seriya №12. Psychologichni nauky: zb. nauk. pr. – K.: NPU im. M. P. Dragomanova, 2012. – № 37 (61). – S. 226 – 229.
3. Specialna psychologiya. Teksty: u 2 chast. / [uklad. M. P. Matveyeva, S. P. Myronova]. – Ch. II. – Kamyanez-Podilskij: Inform.-vydavn. viddil KPDP, 2001. – 140 s.
4. Stadnenko N. M. Narysy z oligofrenopsychologiyi / N. M. Stadnenko, M. P. Matvyeyeva, A. G. Obukivska. – Kamyanez-Podilskij: Kamyanez-Podilskij derzhavnyj universytet, informacijno-vydavnychij viddil, 2002. – 200 s.
5. Hudyk V. A. Psychologyya anomalnogo razvytiya lichnosti v detskom i podrostkovo-yunosheskom vozraste / V. A. Hudyk. K.: Lybid, 1993. – 144 s.
6. Chebykin A. Ya. Teoriya i metodika emocionalnoj regulyacii uchebnoj deyatelnosti: nauch.-metod. posobie / A. Ya. Chebykin. – Odessa: AstroPrint, 1999. – 158 s.